

1980) geeft de samensteller Fischer een verklaring voor de toenemende belangstelling van historici en ingenieurs voor de geschiedenis van de techniek. De historici kwamen langs een omweg bij de techniek terecht; de technici via een andere omweg bij de geschiedenis, namelijk door hun aandacht voor de maatschappelijke consequenties van toepassing van wetenschap en techniek. Nu Lintsen via deze omweg op het rechte pad is gekomen mogen wij verwachten dat hij daarop zal verder gaan. De wijze, waarop hij zijn eersteling heeft geordend en geschreven, doet ons het beste hopen voor verder onderzoek en publikaties.

A.L. van Schelven

P. van den Eeckhout, *Lonen van Brusselse arbeiders in openbare instellingen (1809-1934), bouwvakarbeiders, ziekenhuis- en stadspersoneel* (Loonreeks 1; Brussel: Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis VUB, 1979, 49 blz.); P. Scholliers, *Lonen in de Belgische nijverheid, 1913-1940, de enquête Davin* (Loonreeks 2; *ibidem*, 152 blz.); P. Scholliers, *Lonen van de Brusselse arbeidsbeurs, 1921-1939* (Loonreeks 3; *ibidem*, 70 blz.); P. Scholliers, *Lonen in de Brusselse drukkerij Hayez, 1865-1934* (Loonreeks 4; Brussel: Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis VUB, 1980, 260 blz.); P. van den Eeckhout en P. Scholliers, *De Brusselse huishuren, 1800-1940* (Prijzenreeks 1; Brussel: Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis VUB, 1979, 140 blz.).

Met de serie 'Prijzen en Lonen' wil het Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis van de Vrije Universiteit in Brussel een belangrijke lacune aan kwantitatieve informatie opvullen met betrekking tot de negentiende-eeuwse economische en sociale geschiedenis van België. Inderdaad zijn voor deze periode slechts enkele merkurialen voor Antwerpen, Brugge, Gent en Brussel beschikbaar. Voorts valt het op dat het standaardwerk van M. Neyrinck vooral steunt op tellingen en enquêtes in plaats van op continue reeksen (met uitzondering van de reeksen van M. Peeters) en dat de meeste studies over nominale en reële lonen van de hand van tijdgenoten zijn, en veelal brede gemiddelden hanteren die ver staan van de dagelijkse sociale realiteit.

De auteurs van de voorliggende serie leggen herhaaldelijk de nadruk op het belangrijke onderscheid tussen het onderzoek naar het economisch en naar het sociaal aspect van de arbeidsvergoeding. De studie van het nominaal uurloon gebeurt uit economische hoek en dit uurloon wordt onderzocht in functie van de gedragingen van de arbeidsmarkt als aanvullende informatie voor het conjunctuurverloop. Wil men daarentegen het werkelijk inkomen van de arbeider kennen (sociaal aspect), dan is het ten eerste van belang te weten hoeveel uur per dag werd gearbeid, en wat per week en per maand en bij voorkeur per jaar werd verdiend. Op basis daarvan kan het verdiend dagloon (dit is het dagelijks te besteden loon) achterhaald worden en dan pas kunnen, na confrontatie met het prijsniveau, conclusies worden getrokken over de evolutie van de koopkracht en de levensstandaard. In deze optiek is de serie 'Prijzen en Lonen' gestart met een uitgebreid onderzoek naar de ontwikkeling van het uurloon, de werkuren, het jaarloon, en de prijzen van belangrijke bestedingscategorieën.

Om dat doel te bereiken werkt het Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis met geheel nieuw materiaal. Men hoopt een ruime steekproef samen te stellen met gegevens die bij voorkeur aan de bron worden gevonden, dat wil zeggen in archieven van bedrijven, openbare instanties, grootwarenhuizen, privépersonen, en instellingen. Naast de reeds verschenen reeksen, die hieronder zullen worden voorgesteld, worden nog gecommentarieerde loonreeksen aangekondigd van een voedselvoorzieningsbedrijf (1907-1933), van tram- en

buurtspoorwegen (vanaf 1920), van metaalindustrieën (1906-1945), van verzekeringsmaatschappijen en banken, en prijsreeksen van voedingsmiddelen, kleding, verwarming en verlichting. De auteurs hopen op deze manier nieuwe argumenten aan te brengen in het oude debat tussen optimisten en pessimisten over de al dan niet gestegen levensstandaard van de arbeiders in de loop van de negentiende en twintigste eeuw.

De eerste reeks geeft de lonen weer van de Brusselse arbeiders in openbare instellingen (bouwvakarbeiders, ziekenhuis- en stadspersoneel) van 1809 tot 1934. Bij wijze van inleiding wordt een interessante bibliografie gepresenteerd betreffende de geschiedenis van prijzen en lonen in binnen- en buitenland in de negentiende en twintigste eeuw. De eerste reeks gebruikt archiefmateriaal van het OCMW, van de kerk en van het gemeenteblad van Brussel. Om de lonen van de bouwvakarbeiders te reconstrueren diende de auteur zeer specifieke problemen op te lossen. Zo waren er bijvoorbeeld: het noteren van de werkduur in kwarten (dit is twee uur); het al of niet begrepen zijn in het loon van het biergeld; patronale afhoudingen, of het probleem van het aan de klant berekende loon (economische dimensie) en het werkelijk door de arbeider ontvangen loon (sociale dimensie). Zeer belangrijk is de vaststelling dat de lonen van de bouwvakarbeiders tijdens de periode 1814-1855 ongewijzigd bleven. Met betrekking tot de lonen van het ziekenhuispersoneel worden bedragen vermeld die werkelijk door de betrokkenen werden ontvangen, doch omdat deze kost en inwoning genoten stelt het uitbetaalde loon slechts een gedeelte van de werkelijke verdienste voor. Wel kan worden gesteld dat een reële stijging van het bedrag dat hen werd uitbetaald, een reële toeneming vormde van de levensstandaard, omdat een dergelijke verhoging niet werd afgebroken door de wisselende kosten van levensonderhoud. De lonen van het Brussels stadspersoneel bleken het eenvoudigst te achterhalen, met uitzondering van de vergoedingen voor levensduurte die na de eerste wereldoorlog in bepaalde stadsdiensten werd toegekend, en waarvan slechts de totaalsom wordt medegedeeld.

De tweede reeks bevat een interessante waaier van lonen, betaald in de Belgische nijverheid tussen 1913 en 1940, en verzameld onder leiding van Davin door de Statistische Dienst van de Nationale Bank van België in 1942. Met het oog op de berekening van het verdiend dagloon bevat de enquête van Davin nochtans twee zwakke punten: 1 er wordt slechts weinig informatie verstrekt over het precieze aantal werkuren per week, doch de auteur hoopt dit euvel later te kunnen opvangen door gebruik van aanvullend archiefmateriaal; 2 bovendien worden enkel brutolonen weergegeven waar het verdiend dagloon essentieel op nettolonen steunt. Hoe dan ook de auteur weet deze lacunes op hun juiste draagwijdte te onderkennen. Van de enquête Davin worden de meest volledige reeksen en bij voorkeur deze met vermelding van de werktijd weergegeven, gehomogeniseerd, en in vele gevallen uitgetekend op semi-logaritmische schaal. De kwaliteit van de cijfers bestaat hieruit dat de lonen van vierentwintig ondernemingen uit bijna alle belangrijke industriële sectoren gepubliceerd worden: metaal, glas, keramiek, zink, steengroeven, textiel, voeding, chemie, gas en elektriciteit, bouw. Bovendien wordt nog een kaart van België gepresenteerd waarop deze ondernemingen worden gelokaliseerd. De auteur besluit met de constatering dat over de ontwikkeling van het reële loon tijdens de jaren twintig en dertig nog alles moet worden gezegd. Tot nu toe baseerde men zich op de ontwikkeling van het uurloon en van de index van kleinhandelsprijzen om te concluderen dat de koopkracht van de arbeiders steeg gedurende de crisisjaren. De auteur stelt daarentegen op basis van zijn nieuwe cijfers vast, dat zeker bepaalde arbeiders een ernstige daling van hun koopkracht ondervonden. We sluiten ons dan ook bij de auteur aan dat dergelijke conclusies opnieuw dienen te worden onderzocht op basis van preciezere informatie..

De derde reeks verschafft ons voor de periode 1922-1939 loonlijsten van de Brusselse ar-

beidsbeurs. Deze beurs steunde op twee soorten gegevens om de loonlijsten op te stellen. Ten eerste indien een collectieve arbeidsovereenkomst in een bepaalde industrietak van kracht was, werd het daar overeengekomen loon op de lijsten genoteerd. In de praktijk had dit tot gevolg dat de beurs werkaanbiedingen weigerde waar een lager loon werd geboden dan in de CAO voorzien was. Ten tweede werden in sectoren waar de loonvoorwaarden niet in een CAO waren vastgelegd, de lonen bepaald door de som die door de werkgevers aangeboden werd, evenals door de som die de werkgever op het werkloosheidsattest inschreef. De auteur toetst deze nieuwe gegevens aan de enquête Davin, en concludeert dat de lonen verstrekt door de arbeidsbeurs aan de realiteit lijken te beantwoorden. Niettemin is het opvallend dat de loonreeks van de beurs tijdens de crisisjaren 1931-1935 op een lager loonpeil blijkt te liggen. In dit verband concludeerde de studiedienst van de Nationale Bank van België in een onderzoek dat de Brusselse uurlonen minder vlug op de conjunctuur reageerden dan de lonen in de grote nijverheden, en weet dit fenomeen aan de overwegend ambachtelijke Brusselse bedrijvigheid. Bovendien stelde hetzelfde onderzoek vast dat de werkloosheid tijdens de crisis minder grote proporties aannam dan in de andere landsdelen. Beide elementen hadden ongetwijfeld gunstige gevolgen op de koopkracht van de Brusselaars tijdens de crisisjaren. Meteen is ook de nadruk gelegd op betekenisvolle regionale verschillen in de lonen en de koopkracht van de arbeiders.

De vierde reeks geeft de lonen weer in de Brusselse drukkerij Hayez, van 1865 tot 1934. In een korte historie van het bedrijf, legt de auteur de nadruk op het gespecialiseerd karakter ervan. De arbeiders kunnen daardoor duidelijk worden onderscheiden in verschillende categorieën: de hooggeschoolde en dus goed betaalde arbeiders (zeters, opmakers, drukkers, en mannelijke binders); de vrouwen, helpers en leerjongens, en een sterk wisselend aantal losse medewerkers. De looncijfers worden apart weergegeven voor de zetterij, de drukkerij, en de binderij. Voor elke groep arbeiders wordt wekelijks het uurloon, het aantal werkuren, en het weekloon genoteerd. Vervolgens wordt voor elke maand het gemiddeld wekelijks aantal werkuren en het gemiddeld weekloon afgedrukt. Tenslotte wordt het jaarloon berekend en gedeeld door 52 (het gemiddeld weekloon voor het ganse jaar) en door 365 (het verdiend dagloon). Door de weergave van al deze informatie is deze vierde loonreeks dan ook de meest gedetailleerde van de serie. De door Hayez uitbetaalde lonen blijken representatief te zijn voor de Brusselse drukkerijsector; wel blijken deze lonen doorgaans veel hoger te liggen dan in andere regio's en in andere sectoren. De grote waarde van de looncijfers van Hayez schuilt nochtans in het feit dat het aantal werkuren precies bekend is, zodat het jaarloon en verdiend dagloon nauwkeurig kunnen worden berekend. De auteur benadrukt en illustreert aan de hand van grafieken de grote verschillen die opduiken tussen de ontwikkeling van het uurloon en het verdiend dagloon. Zo blijkt onder meer dat het gestegen nominaal uurloon relatief weinig invloed heeft op het dagloon: bij de zeters bij voorbeeld kan het constant gebleven uurloon (1879-1900) niet beletten dat het verdiend dagloon in deze periode systematisch daalt. Evenmin kan het in 1901 en 1910 opgetrokken uurloon iets verhelpen aan het feit dat het verdiende dagloon op het niveau van de jaren 1890-1900 blijft hangen. De auteur besluit dan ook terecht dat deze constatering een nieuw licht werpen op de ontwikkeling van de koopkracht en de levensstandaard in het laatste kwart van de negentiende eeuw.

In de eerste prijzenreeks tenslotte, construeren de auteurs een huishuurindex voor Brussel van 1800 tot 1940, die wordt toegevoegd aan het onderzoek van E. Scholliers zodat het werk besluit met een indrukwekkende Brusselse huurindex van 1500 tot 1940. De auteurs gebruiken een schakelindex die het voordeel van een opschuifbaar basisjaar heeft, zodat nieuwe huizen op elk ogenblik aan de index kunnen worden toegevoegd. Voor de periode

1800-1914 wordt de ruime steekproef gevormd door het archiefmateriaal van het OCMW, de kerk, en de stad Brussel. De huishuurindex voor 1914-40 daarentegen is uitsluitend gebaseerd op gegevens uit het OCMW wat volgens de auteur niet zo slecht is, gezien de reglementering van de huishuren bij wet vanaf 1919. De studie van de prijzen voor huishuur wordt als onontbeerlijk beschouwd omdat deze een aanzienlijke uitgavenpost in het budget vertegenwoordigt en daarom in rekening moet worden gebracht bij het onderzoek naar de koopkracht. Tot nu toe werd immers bij de berekening van het reële loon uitsluitend een beroep gedaan op de index van de kleinhandelsprijzen, waarin geen huishuur voorzien was. Daarentegen waren huishuurprijzen wel opgenomen in de index van de levensduurte, die in september 1922 het licht zag, doch waarin de huishuur een onveranderlijke weging van 8% kreeg tot 1940. Omdat de uitgavenposten tijdens de hoogconjunctuur en de daaropvolgende crisis fikse verschuivingen ondergingen, zijn de auteurs van plan binnen afzienbare tijd een gewogen index samen te stellen, waarin de huishuren een mobiele wegingscoëfficiënt zullen krijgen toebedeeld.

Algemeen kunnen we besluiten dat de voorliggende cijferreeksen erg waardevol materiaal vormen met betrekking tot de negentiende- en twintigste-eeuwse Belgische geschiedenis. Het cijfermateriaal is van uitvoerig commentaar voorzien en de steekproef is relatief evenwichtig gediversifieerd. De grootste verdienste nochtans zal, in de hopelijk nabije toekomst, de constructie van loon- en koopkrachtindices vormen. Enkele aanmerkingen dienen nochtans te worden geformuleerd. Waar de auteurs hopen een alternatief te bieden voor het bestaande onderzoek dat teveel met gemiddelden werkt, vrezen wij nochtans voor een al te grote disaggregatie. Hoewel dit noodzakelijk is in de eerste fase, kan ons inziens het inzicht alleen worden bevorderd door een goede aggregatie, dit is door goede gemiddelden. Daarom hopen wij, dat de auteurs hun tijdreeksen zullen aggregeren per regio (bijvoorbeeld per provincie), per sector, per inkomensklasse, enzovoort. Hiermee zal het economisch en sociaal onderzoek ten zeerste worden gestimuleerd, omdat dan aansluiting kan worden geboden met het toenemend onderzoek op regionaal, sectorieel, en inkomensverdelingsvlak. Nochtans dienen de auteurs zeer goed op hun hoede te zijn voor het behoud en/of verbetering van de representativiteit van hun steekproef (cf. het relatief hoog loonniveau van Hayez). Het is dan ook met grote interesse dat we meer geaggregeerde en gewogen indices tegemoet zien, niet zozeer op macro, dan wel op meso niveau.

J. Delbeke

K. van Isacker, *Mijn land in de kering 1830-1980*, I, *Een ouderwetse wereld 1830-1914* (Antwerpen-Amsterdam: De Nederlandsche Boekhandel, 2e druk, 1978, 283 blz., f125,-, BF 1600,—, ISBN België 289 0369 0, Nederland 90 263 0445 5).

Het voortreffelijk geïllustreerde boek van Van Isacker vertoont op bladzijde 210 een schilderij van de in 1934 overleden Luikse kunstenaar Armand Rassenfosse, getiteld 'Geste'. Men ziet een jonge vrouw, naar de mode der tijd gekleed, die zich in een precieuzе houding naar de kijker wendt. Het schilderij past goed in de reeks vrouwengestalten die Rassenfosse bij voorkeur schijnt te hebben uitgebeeld. Het dateert echter uit 1913 en dat gegeven is voor Van Isacker waarschijnlijk voldoende geweest om er het onderschrift 'Vrouw aan de vooravond van de oorlog' aan te hechten (de werkelijke titel vindt men bij de lijst van illustraties achterin het boek). De gedachtengang achter deze vreemde benaming is niet gemakkelijk te achterhalen, maar houdt ongetwijfeld verband met de teneur van het gehele werk: 'geen objectieve beschrijving van het verleden', zoals de auteur zelf in zijn woord